

Колєватов О.О.

*доцент, к.і.н., доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Чернігівського національного технологічного університету*

Україна, м. Чернігів

Причини створення військових поселень російської армії

в першій половині ХІХ ст.

Вже в перші роки свого царювання імператор Олександр І зрозумів, що без реформування державної системи країна не зможе довго проіснувати, а це б означало ліквідацію і самого інституту самодержавства. Ситуація набула особливо загрозливого характеру після закінчення Вітчизняної війни 1812 р., коли економіка і фінансова система держави опинились в дуже тяжкому становищі. На негативний стан фінансової системи впливав і той факт, що в цей період Росія займала одне з провідних місць в Європі за розмірами військових асигнувань у державному бюджеті (85,2 % в 1815 р.) [3, с. 150-151]. Тому початковим мав бути такий крок, який, не змінюючи політичної структури держави, сприяв би здешевленню утримання армії. Все це змушувало уряд імператора Олександра І почати пошук нових шляхів комплектування та утримання армії.

Слід зазначити, що хоча військові поселення, створені за імператора Олександра І, істотно відрізнялись за своїм упорядкуванням, призначенням і масштабах від тих поселень, які були в минулому і ні в якому генетичному зв'язку з ними не знаходились, сама ідея поселень, де війська в мирні часи розташовувались би на околицях держави, займалися сільським господарством та зберігали військову організацію і військові традиції за допомогою постійного військового навчання, була неновою для Росії і періодично виникала у руських монархів.

Якими ж були головні причини, котрі примусили імператора Олександра І звернутися до ідеї створення військових поселень в Російській імперії?

У першу чергу, думка про введення військових поселень виникла у зв'язку із труднощами комплектування постійно зростаючої армії. Тривалі війни початку ХІХ ст. і підтримка престижу Росії в Європі після перемоги у воєнних

діях 1812-1814 рр. вимагали утримання значних збройних сил. Якщо наприкінці XVIII ст. чисельність російської армії складала від 300 до 400 тис. чоловік [10, с. 112], то на початок Вітчизняної війни 1812 р. вона сягала вже 597 тис. солдатів і офіцерів, а в ході війни кількість збройних сил зросла до 709.603 осіб [5, с. 33]. Існуюча протягом більше століття система комплектування армії за рахунок обкладання податного населення рекрутською повинністю вже не могла забезпечити потреби армії в людських ресурсах.

Також слід відзначити, що комплектування армії за рахунок рекрутських наборів не завжди відповідало інтересам дворянства. Воно виявляло серйозне невдоволення тим, що доводилось віддавати до армії своїх кращих кріпосних, які вже ніколи не поверталися до „колишнього стану”. У 1802-1825 рр. за рекрутськими наборами до армії було рекрутовано 1.933.608 чоловік [9, с. 211]. Уряд намагався вплинути на тих поміщиків, які ухилялись від поставки рекрутів, проте, загострення протиріч в суспільстві примушувало його вживати заходів, щоб хоч якось враховувати інтереси панівного класу, надавати дворянству та іншим заможним верствам суспільства ті чи інші привілеї, пов'язані із здійсненням рекрутської повинності, наприклад, дозвіл робити заміну рекрута грошовою виплатою, поставляти замість нього куплену чи завербовану людину [8, с. 901-902].

Іншою причиною створення військових поселень була спроба вирішення фінансових проблем. Більше половини державного бюджету витрачалось на військові потреби. Тільки з 1805 по 1816 рр. витрати на сухопутну армію зросли в 4,35 рази (з 16,756 млн. руб. до 72,798 млн. руб.) [3, с. 149]. Бюджет у ці роки страждав хронічним дефіцитом. Так, наприклад, якщо кошторис на 1812 р. був зведений із дефіцитом в 120 млн. руб., то у 1813 р. ця цифра складала вже 161 млн. руб. [4, с. 455]. Війни підірвали народне господарство і загострили і без того тяжкий фінансовий стан країни. Уряд перекладав весь тягар війни на селян, збільшивши прямі та непрямі податки. Збільшення податків призводило до розорення селян і зростання недоїмок. 1816 р. недоїмки сягали 168 млн. руб. (більше півтора річних окладів).

Враховуючи ці причини, уряд Олександра I вирішив перевести частину військ на систему самокомплектування та самозабезпечення продовольством і фуражем, чим і було покладено початок створенню системи військових поселень. В історіографії існують різні точки зору на питання, де ж була знайдена та форма військових поселень, яка задовольнила імператора Олександра I і потім стала прикладом для російських військових поселень першої половини XIX ст.

Так, наприклад, П.П.Євстаф'єв вказував на значну схожість військових поселень в Російській імперії з австрійськими граничарськими поселеннями в Трансильванії на турецькому кордоні [1, с. 40-43]. Але головна різниця цих поселень була в тому, що тут не було розподілу на поселену і діючу частини, як в російських. М.В.Путята також вважав, що аналогом форми військових поселень в Росії були граничарські поселення, в яких бував Олександр I. Про те, що імператор Олександр I цікавився поселеннями, писав і австрійський історик К.Підоль. На факт використання в якості прикладу австрійських прикордонних поселень, заснованих Марією-Терезією, вказував відомий державний діяч граф В.П.Кочубей [7, с. 196].

Полковник генерального штабу О.М.Петров вказував на знайомство в Росії з ландверною системою пруського генерала Шарнхорста, яка, на його думку, стала зразком для російських поселень [6, с. 87-89]. Створення ландверної системи було пов'язане з поразкою Пруссії в складі антинаполеонівської коаліції, коли Наполеон I серед умов миру ввів обов'язкове для Пруссії положення – не утримувати армію більше 40 тис. чоловік. Це прирікало Пруссію на бездіяльність в Європі, оскільки така армія не дозволяла мати ніякого впливу на хід політичних подій в світі. Тоді, на думку О.М.Петрова, і з'явилась запропонована пруським генералом Шарнхорстом ландверна система організації пруської армії, яка дозволяла пропустити через ландвер майже все здорове доросле населення країни і зібрати під час війни велику армію.

М.К.Шильдер вважав, що форма організації військових поселень у Російській імперії була запозичена із праці французького генерала Ж.Сервана

„Sur les forces frontieres des etats”, де обґрунтовувалась думка про можливість поєднання солдатської служби з веденням господарства [11, с. 23-24].

Історики також не пройшли повз шведську систему „indelta”, яка могла, на їхню думку, використовуватись як аналог під час влаштування поселень. Створена 1682 р. за часів шведського короля Карла XI ця система забезпечувала необхідний резерв у військовий час. Так, Т.Шиман вважає, що на думку про організацію військових поселень імператора Олександра I наштовхнув той факт, що війська, поселені шведами в Карелії і біля Куопіо, ставши відомими росіянам під час походу в 1808 р. в Фінляндію, показали, що військові поселення можливі і в північних країнах [12, с. 124].

У самій Росії також існували проекти по скороченню витрат на утримання армії та реорганізації її комплектування. Їх потік особливо збільшився в перші роки після початку масового введення військових поселень [2, с. 61-63]. Авторами проектів були відомі державні діячі – М.С.Мордвінов, С.С.Уваров, І.А.Тутолмін, К.Дамський та інші.

Отже, починаючи створення військових поселень, уряд імператора Олександра I переслідував політичні, соціально-економічні (поєднання землеробської праці із несенням військової служби, самокомплектування і самозабезпечення продовольством, постійне розквартирування діючих частин) та військово-стратегічні (прикриття кордонів, зменшення передислокації військ, забезпечення військ під час військових дій) цілі. І якщо б вдалося успішно реалізувати задумане на практиці, то мали б значно скоротитись державні витрати на утримання великої за чисельністю армії і були б ліквідовані рекрутські набори в мирний час. А це, в свою чергу, призвело б до покращення соціально-економічного становища в Російській імперії.

1. Евстафьев П.П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1934. – 253 с.

2. Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России 1810 – 1857 гг. (Проекты и их реализация) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1990. – № 1. – С. 61-71.

3. Лапин В.В. Военные расходы в России в XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России (к 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова). – СПб.: Наука, 1991. – 302 с.
4. Лященко П. История народного хозяйства в СССР. В 2 т. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1952. – 656 с.
5. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20 – 40-х годах XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – 150 с.
6. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб.: Изд-во „Русской старины”, 1871. – 308 с.
7. Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (с 1807 – по 1829 гг.) / Под ред. Н.Дубровина. – СПб.: Типография императорской Академии наук, 1883. – 533 с.
8. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXI. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 955 с.
9. Столетие военного министерства. 1802 – 1902. – Т. IV. – Ч. I. – Кн. I. – Отд. II. – СПб.: Типография Военного министерства, 1902. – 575 с.
10. Федоров В.А. Борьба крестьян России против военных поселений (1810-1818) // Вопросы истории. – 1952. – № 11. – С. 112-124.
11. Шильдер Н.К. Император Александр I, его жизнь и царствование. В 4 т. – Т. IV. – СПб.: Изд-во А.С.Суворина, 1898. – 651 с.
12. Шиман Т. Александр Первый. – М.: Издание Московского Русского Товарищества „Образование”, 1909. – 160 с.